

PERSPECTIVELE SPIRITUALE ALE MINȚII UMANE LA SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL - SPIRITUAL PERSPECTIVES OF THE HUMAN MIND AT ST. MAXIMUS THE CONFESSOR -

Lect. Univ. Dr. Gina Luminița SCARLAT,

Facultatea de Istorie, Filozofie și Teologie, Universitatea Dunărea de Jos din Galați,
ROMANIA,

Email: Gina.scarlat@ugal.ro

ABSTRACT

The human mind is the subject of research for various fields of activity. Socio-human research fields investigate the brain's relationship with the mind, its circumstantial and relational functionality, the biological support and the complex processes of the soul, the principles of its formation and the relationship with consciousness, as well as its mode of action at the level of the human communities. Besides these perspectives, there is a special domain of mind research: that of Christian patristic spirituality. But what are the research objectives of Christian spirituality with regard to the human mind? And why did the human mind come to the attention of the holy Fathers of the Church? From the texts of Christian anthropology and spirituality it follows that the mind has become a subject of research because the most intimate union between man and God is at its level. This study is centered on the analysis of St. Maximus the Confessor's observations about the human mind and its spiritual possibilities. The research methods relate both to the relationship between St. Maximus' observations and the previous Greek and Patristic philosophical tradition, and to their comparison with the results of modern thoughts about the mind. It can be said that the spiritual perspectives described by St. Maximus fundamentally complements the current research of about mind, because it discovers her cognitive and sensitive ability to develop in personal relationship with God.

Keywords: Mind, spirituality, development, psychology, philosophy;

INTRODUCERE

Neuroștiințele reprezintă un domeniu de cercetare relativ nou. Ele reflectă nivelul la care s-a ajuns în cunoașterea ființei umane din perspectiva cercetării medicale, psihoterapeutice, psihologice, filosofice și sociale.

Îndeosebi din anii '90, *mintea umană* a devenit un subiect distinct de cercetare care îi preocupă deopotrivă pe medici, psihologi, filosofi și sociologi. Investigațiile referitoare la *mintea* vizează natura, structura, însușirile și funcționalitatea ei. Ele scot în evidență complexitatea și caracterul ei relațional. Cu toate că numeroși cercetători s-au aplecat asupra studiului *minții*, nici una din definițiile oferite de ei nu reușește să exprime esența ei. Perspectivele științifice, din care este studiată *mintea*, își dovedesc limitele în privința definirii ei. Domeniile în cadrul cărora a fost și continuă să fie cercetată *mintea umană* oferă o cunoaștere parțială a *minții* și implicit a creierului, în raport cu care este studiată de cele mai multe ori. Privite în ansamblu, rezultatele cercetărilor științifice despre *mintea umană*,

reprezintă efortul omului contemporan de autocunoaștere, pe cale empirică și reflexivă, în limitele rațiunii și a realității lumii concrete în care ființează.

În aceeași perioadă, perspectiva creștină despre *mintea umană* a fost evidențiată în contextul studiilor de antropologie teologică și spiritualitate creștină, neîntârziind însă să apară și reacțiile față de opiniile fiziciste despre minte (Lemeni, Ionescu, 2007). Neuroteologia a devenit un concept menit să evidențieze viziunea spirituală despre creier și funcțiile lui (Restian, 2011). Pe baza aprofundării interdisciplinare a relației între om și Dumnezeu, din perspectivă patristică și anatomică, s-a accentuat caracterul științific al neuroteologiei, limitele ei în privința relației creier - credință, precum și intuițiile patristice referitoare la caracterul suprarational al vieții spirituale conform paradigmei creștin-ortodoxe (Bârzu, 2018). Abordarea de față se încadrează în demerul cercetării patristice a importanței minții în viața duhovnicească, având ca scop evidențierea efectelor spirituale la care ajunge în raport cu Dumnezeu. În mod particular, obiectivul cercetării este reliefarea posibilităților spirituale al minții umane conform gândirii teologice a Sfântului Maxim Mărturisitorul.

Interesul față de neuroștiințe se reflectă într-un număr impresionant de lucrări și studii. Mentea umană, conștiința, sufletul sunt abordate în aceste lucrări din perspectiva relației lor cu suportul biologic uman. În cercetarea minții umane în contextul explorării creierului și a vieții interioare, se constată două direcții majore de abordare: din perspectiva teoriei evoluționiste, darwiniste, și din cea a spiritualității. Perspectiva evoluționistă neagă natura spirituală a minții umane, extinzând conceptul de „minte” și la animale. Perspectiva spirituală confirmă natura ei nebiologică, compatibilitatea ei funcțională cu creierul și exclude atribuirea ei ființelor neraționale. În mod special, direcția spirituală, creștină, afirmă și originea divină a minții umane și pune în lumină transcendența ei față de suportul ei biologic.

Tradiția patristică bizantină este bogată în reflecții despre minte, raportul ei cu Dumnezeu, cu oamenii și cadrul spațio-temporal în care ființează omul. Sfântul Maxim Mărturisitorul este o voce importantă a acestei tradiții creștine de gândire și trăire. Modul în care explică importanța minții umane în cadrul temporalității și al veșniciei, poate constitui un reper important în privința cercetării ei interdisciplinare.

Întrucât teoriile filsofice, medicale, naturaliste, psihologice și sociologice despre *minte* nu reușesc să o definească, ci doar să o prezinte parțial în manifestările ei, se pune întrebarea unde ar putea fi găsit un răspuns satisfăcător despre natura, scopul și potențialul ei cognitive. Tradiția patristică bizantină este o parte a culturii europene care oferă o perspectivă diferită asupra *minții umane*. Poate această tradiție creștină, să aducă date noi despre *minte* în contextul explorării ei din unghiuri diferite de abordare? Observațiile patristice și în special cele ale Sfântului Maxim Mărturisitorul, pot aduce răspunsuri satisfăcătoare în privința înțelegerii sensului vieții umane și a modalităților înțelegerii și împlinirii lui?

1. PERSPECTIVE MATEMATICE, MEDICALE ȘI PSIHLOGICE DESPRE MINTEA UMANĂ

Kurt Gödel (1906-1978), logician și matematician faimos, cunoscut pentru revoluționara teorie a incompletitudinii, a fost preocupat și de natura și funcționalitatea minții umane, respingând caracterul ei material. A cercetat ipotezele despre caracterul finit și infint al stărilor mentale, raportul dintre minte și creier și a respins computerismul mental. Însușirea chintetică a minții l-a determinat pe Gödel să intuiască și posibilitățile ei în privința capacității pe care o are de a se dezvolta: „*Mintea, în utilizarea ei, nu este statică, ci într-o constantă*”

dezvoltare” (6.3.13, cf. Dumitru, 2015)¹. Nuanțând această afirmație, el adaugă: „Deși la fiecare stadiu al dezvoltării minții numărul stărilor sale posibile este finit, nu există nici un temei de ce acest număr să nu converge la infinit în cursul dezvoltării sale” (6.3.14). Această intuiție a matematicianului german este atestată în tradiția creștină timpurie și magistral explicată în spiritualitatea bizantină. Observațiile lui Gödel despre mintea umană, dinamică și în continuă dezvoltare, reflectă o gândire deschisă față de spiritualitate, motiv pentru care constituie o sursă semnificativă în privința dialogului interdisciplinar, între știință și tradiția de gândire și trăire a Bisericii creștin-ortodoxe.

Edward de Bono (n. 1933), medic și filosof cu preocupări multiple în sfera gândirii, s-a remarcat prin formularea conceptului de *gândire laterală* (*Lateral Thinking*, 1970) definit ca „proces prin care folosim informația pentru a stimula creativitatea și restructurarea intuitivă”². Legat direct de *minte*, conceptul semnifică „un mod de folosire” a ei³. Deși nu intra în sfera sa de cercetare, autorul oferă o definiție a *minții* pentru a face mai accesibil conceptul de *gândire laterală*. După Edward de Bono, „mintea nu este o mașină, ci un mediu cu totul special, care îi permite informației să se autoorganizeze sub forma unor modele. Acest sistem al memoriei care se autoorganizează și se autooptimizează este foarte eficient în crearea de modele și tocmai în aceasta constă eficiența minții”⁴. Perspectiva funcționalistă despre mintea umană exprimă însă, doar un aspect legat de natura ei.

John R. Searle (1932), filosof american, preocupat pe lângă filosofia limbajului și de ontologie socială și metafizică, s-a remarcat prin cercetările sale despre *filosofia minții*. În lucrarea *Mind: A brief introduction* (2004) consideră că „filosofia minții este cel mai important subiect din filosofia contemporană, iar concepțiile consacrate – dualism, materialism, behaviorism, funcționalism, computaționalism, eliminativism, epifenomenalism – sunt false”⁵. Discutând critic teoriile despre minte menționate, John Searle își expune propriile opinii despre problema *minte – corp*, situându-se împotriva dualismului, deși afirmă că argumentele în favoarea lui nu exclud posibilitatea lui logică⁶. Problema de fond care l-a preocupat pe filosoful american se observă din întrebarea: *Cum poate ceva atât de eteric și inefabil cum sunt procesele mentale să aibă efecte fizice în lumea reală?*⁷ Răspunsul pe care îl oferă reflectă o viziune asupra ființei umane limitată la lumea fizică: „Cu siguranță, lumea fizică reală este închisă cauzal, în sensul că nimic din afara lumii fizice nu ar putea vreodată să aibă efecte cauzale în interiorul lumii fizice”⁸. Adept al evoluționismului, Searle explică *mintea* în toate aspectele ei „conștiință, intenționalitate, liber arbitru, cauzare mentală, percepție, acțiune intențională” din perspectivă naturalistă, argumentând că fenomenele

¹ Dumitru (2015), *Is Human Mind Fully Algorithmic? Remarks on Kurt Gödel's Incompleteness Theorems*, în *Evolving Computability. 11 th Conference on Computability in Europe*, Arnold Beckmann, Victor Mitrană, Mariya Soskova (ed), Springer, 2015, trad. rom.: *Este mintea umană complet algoritmică? Remarci asupra teoremelor de incompletitudine ale lui Gödel*, în *Probleme de Logică*, vol. XX, Editura Academiei Române, București, 2017, p. 32

; *id.*, *Lumi ale gândirii. Zece eseuri logico-metafizice*, Editura Polirom, Iași, 2019, p. 81-99.

² Edward de Bono, *Gândirea laterală*, trad. din lb. engleză, Sabina Dorneanu, Editura Curtea Veche, București, 2018, p. 9.

³ *Ibid.*, p. 11.

⁴ *Ibid.*, p. 13.

⁵ John R. Searle, *Mintea. Scurtă introducere în filosofia minții*, trad. din lb. Engleză, Iustina Cojocaru, Editura Herald, București, 2013, p. 22.

⁶ *Ibid.*, p. 146.

⁷ *Ibid.*, p. 207.

⁸ *Ibid.*

mentale sunt tratate „ca parte a naturii”. El le explică la nivel biologic, doar ca produse ale proceselor biologice, fără a nega rolul culturii în modelarea minții. Perspectiva naturalistă asupra minții se datorează faptului că autorul nu concepe existența umană „în mai multe lumi diferite și nici măcar în două lumi diferite, o lume mentală și o lume fizică”, ci doar în cea „în care trăim cu toții”⁹.

Daniel C. Dennett (n. 1942), profesor universitar de filosofie și director al *Centrului de Studii Cognitive* al Universității Tuft, este apreciat în domeniul filosofiei minții pentru cercetările sale, pentru care a primit importante premii. Este un susținător rigid al evoluționismului materialist, respingând categoric perspectiva spirituală asupra vieții, a omului și, în mod particular, asupra minții umane. Deși vorbește de mai multe *tipuri mentale*, profesorul Dennett recunoaște că „mințile sunt *terra incognita* extreme, nu pot fi pătrunse de știință și – în cazul minților care nu se pot exprima – nici conversația nu este posibilă” (Dennett, 1996)¹⁰. Deși nu poate explica natura minții, afirmă cu aplomb originea ei: „Am evoluat din ființe cu minți mai simple (în cazul că erau minți), care au evoluat din ființe cu minți care erau candidate și mai simple la titlul de *minți*”¹¹. Ireconciliabil cu direcția spirituală asupra structurii umane, titratul specialist în filosofia minții transmite, prin maniera probabilistică a trata subiectul, mai mult confuzie și incertitudine despre cea mai importantă parte a omului.

Antonio Damasio (n. 1944), neurolog portughez, întrebându-se în lucrarea *Self Comes to Mind* (2010) în ce constă conștiința, își focalizează atenția și asupra minții. Interogațiile cu privire la mintea umană („Dar în ce constă mintea? Oare mintea vine din aer, sau din trup? Oamenii inteligenți spun că vine din creier, că *este* în creier, însă acesta nu e un răspuns mulțumitor. Cum *face* creierul mintea?”)¹² îl conduc la aporia legată de relația dintre minte și trup („Caracteristicile minții, ca să nu mai vorbim de ale minții conștiente, par a fi atât de radical diferite de cealaltă materie vii vizibile, încât oamenii raționali se întrebă cum concordă un proces (funcționarea minții conștiente) cu celălalt proces (celulele vii care trăiesc în agregate numite țesuturi)”¹³. Întrebările fundamentale la care își propune să răspundă vizează originea minții, pe care autorul o localizează în creier: „Cum construiește creierul mintea? Cum face creierul mintea aceasta conștientă?”¹⁴. Perspectiva adoptată de Damasio este cea biologică, bazată pe echivalența stărilor mentale cu cele cerebrale¹⁵.

Daniel J. Siegel (n. 1957), profesor american de psihiatrie, cofondator al *Mindful Awareness Research Center* și director al *Mindsight Institute*, este autorul a numeroase cercetări și studii, în care este preocupat îndeosebi de efectele terapeutice care decurg din cunoașterea minții umane și de cultivarea *stării de bine*, necesară omului în raport cu sine și cu semenii. În cartea *The Mindful Brain. Reflection and Attunement in the Cultivation of Well-Being* (2007), Daniel Siegel prezintă scopul pentru care este necesară cultivarea stării de *atenție conștientă* (*mindful awareness*): „a participa la bogăția experienței trăite aici și acum, conduce la o ameliorare a fiziologiei noastre, a funcțiilor noastre mentale și a relațiilor noastre

⁹ *Ibid.*, p. 312.

¹⁰ Dennett (1996), trad. rom., Hortensia Pârlog, *Tipuri mentale. O încercare de înțelegere a conștiinței*, Editura Humanitas, București, 2006, p. 21.

¹¹ *Ibid.*, p. 27.

¹² Damasio (2010), trad. rom., Doina Lică, *Sinele. Construirea creierului conștient*, Editura Humanitas, București, 2016, p. 13.

¹³ *Ibid.*, p. 13-14.

¹⁴ *Ibid.*, p. 14.

¹⁵ *Ibid.*, p. 348.

interpresonale”¹⁶. Avantajele acestei activități a *laturii subiective a minții*¹⁷ sunt noile posibilități de bunăstare, echilibrul personal și interpersonal pentru cel care o cultivă. Distingând *mintea* de creier, Siegel își propune *cufundarea în experiența directă a adâncurilor minții*¹⁸. Mintea este definită ca „proces care reglementează fluxul de energie și de informații”¹⁹, fiind localizată *în corp*, dar fiind și *relațională*²⁰. În raport cu mintea, modul focalizării atenției, ajută, conform lui Siegel, la „modelarea minții”²¹. Conceptul de *Mindfulness*, datorită beneficiilor lui în plan personal, prin îmbunătățirea capacității de echilibrare emoțională, a tiparelor de gândire și a eliminării mentalității negative²², are aplicabilitate în educație, în medicină și în plan social²³.

Conceptul de *mind sight* (observarea minții) creat de Daniel Siegel exprimă o altă activitate a minții care contribuie la realizarea *stării de bine*. El este explicat în cartea *Mindsight: the new science of personal transformation* (2010) ca *instrument de transformare* care „are potențialul de a ne elibera de tiparele mentale care interferează cu capacitatea noastră de a ne trăi viața deplin”²⁴. În lucrarea *Mind: A Journey to the Heart of Being Human* (2017), profesorul Siegel prezintă într-un mod captivant perspectivele științifice ale cercetării minții umane și etapele cunoașterii trăsăturilor ei fundamentale. El este preocupat de definirea minții *în esența ei*, dincolo de descrierea trăsăturilor și funcțiilor ei, în scopul cultivării sănătății mentale în plan personal, familial și social²⁵. Definește *mintea* ca „esența naturii noastre fundamentale, cel mai profund sentiment al nostru de a fi în viață, aici, chiar acum, în acest moment”²⁶, iar ca definiție de lucru pentru *o trăsătură a minții*, a propus următoarea explicație: „Un proces emergent încorporat și relațional, de auto-organizare, ce reglează fluxul de energie și informație, atât în noi înșine, cât și în relațiile cu lumea din afară”²⁷. Conștient că definițiile propuse nu surprind natura minții, Daniel Siegel afirmă că din perspectivă științifică, aceasta „rămâne în continuare un subiect deschis”²⁸.

În lucrările lui Daniel Siegel *mintea umană* este văzută ca *proces* emergent, interior, responsabil de activitățile structurale ale ființei umane, iar cunoașterea ei și dezvoltarea funcțiilor ei, au finalități care privesc echilibrul interior și interpersonal, sănătatea, educația și cultivarea stării de bine. Aceste perspective asupra minții umane dezvăluie aspecte semnificative despre modul funcționării ei și importanța cunoașterii lor pentru viața personală și socială. Ele rămân totuși sub semnul interogației, din cauza limitării înțelegerii minții doar la nivelul lumii fizice. Întrucât cercetătorii care s-au aplecat asupra studierii minții umane au recunoscut faptul că ea rămâne în continuare o realitate supusă investigației, schimbarea perspectivei asupra ei poate contribui la înțelegerea ei dintr-o lumină nouă.

¹⁶ Siegel (2007), trad. rom., Marinela Constantinescu, *Mindfulness și neurobiologie. Calea către cultivarea stării de bine*, Editura Herald, București, 2016, p. 11.

¹⁷ *Ibid.*, p. 17.

¹⁸ *Ibid.*, p. 19.

¹⁹ *Ibid.*, p. 25.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*, p. 26.

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*, p. 27, 38, 48.

²⁴ Siegel (2010), trad. rom., Mugur Butuza, *Mindsight. O nouă știință a transformării personale*, Editura Herald, București, 2019, p. 11.

²⁵ Siegel (2017), trad. rom., Iustina Cojocaru, *Mintea. O călătorie spre centrul ființei umane*, Pagina de Psihologie, București, 2018, p. 18.

²⁶ *Ibid.*, p. 12.

²⁷ *Ibid.*, p. 52.

²⁸ *Ibid.*, p. 27.

2. PERSPECTIVE TEOLOGICE DESPRE MINTEA UMANĂ

Perspectivile teologice asupra minții diferă de cele naturaliste, materialiste și evoluționiste, fiind fundamentate pe revelația dumnezeiască și pe tradiția de gândire și trăire creștină. Cercetătorii contemporani care abordează teologic mintea umană sunt deschiși interdisciplinarității, investigând-o din perspectiva experiențelor practice, clinice, a raportului cu psihologia și spiritualitatea patristică sau a sintezei. Analiza rezultatelor cercetărilor medicale, psihologice și psihoterapeutice în raport cu cercetările teologice, despre *mintea* umană, au evidențiat până acum caracterul spiritual al minții umane, terapia și dezvoltarea ei prin mijloacele spirituale asumate de cultura modernă clădită pe valorile tradiției creștine.

Cercetătorii Andrew Newberg și Mark Robert Waldman avansează ideea că omul are capacitatea de a percepe prezența lui Dumnezeu, demonstrând în același timp cum poate fi modificat creierul mijloacele spirituale și stările pe care le generează (2009). Rezultatele cercetării lor aduc o nouă lumină asupra omului, nelimitat la lumea fizică, ci văzut și în raport cu Dumnezeu. O semnificativă cercetare interdisciplinară, din perspectiva raportului dintre teologie și psihologie a fost realizată de mitropolitul grec **Hierotheos de Nafpaktos** (n. 1945). În lucrarea *Psihoterapia ortodoxă* (1994) autorul prezintă structura sufletului din perspectivă patristică, un loc semnificativ ocupându-l analizele sale despre natura, funcțiile și lucrările minții, precum și bolile și vindecarea ei. Fundamentală este prezentarea semnificațiilor multiple pe care *mintea* le are în scrierile patristice, starea ei firească și relația cu Dumnezeu care o face deplin funcțională din punct de vedere spiritual și cognitiv.

Pe aceeași linie de cercetare, dar, valorificând și tradiția patristică se situează observațiile arhidiaconului **Adrian Sorin Mihalache** privitoare la relația dintre om și Dumnezeu, ținând cont și de unele rezultate ale cercetărilor din domeniul neuroștiințelor (2019). El evidențiază că știința nu poate defini conștiința, și cu atât mai mult, mintea. Prezentând perspectiva tradiției filocalice despre relația dintre rațiune și minte, arhidiaconul Mihalache reafirmă, pe baza mărturiilor patristice, scopul teologic al minții umane. Deși deosebirea dintre perspectiva creștină și cele menționate este semnificativă, ea răspunde nu doar unei probleme insolubile din domeniul filosofiei minții, aceea a raportului *minte – trup*, ci oferă și o înțelegere mai largă asupra rolului ei în viața personală și interumană.

3. PERSPECTIVA SFÂNTULUI MAXIM MĂRTURISITORUL DESPRE MINTEA UMANĂ

În tradiția patristică a Bisericii Ortodoxe reflecțiile teologice asupra *minții* umane indică interesul manifestat de Sfinții Părinți față de această componentă spirituală, intrinsecă firii umane. Nu găsim lucrări special alcătuite despre mintea umană. Ea este analizată în scrieri de antropologie teologică în care omul, ca întreg compus, face obiectul cercetării, și sufletul, în mod separat. În scrierile de spiritualitate creștină, în care înțelegerea vieții duhovnicești este indestructibil legată de cunoașterea și înțelegerea structurii umane, Sfinții Părinți analizează *mintea* în relație cu mijloacele duhovnicești (rugăciunea, lectura, lacrimile, metanoia, participarea la viața liturgică) care contribuie la curățirea, adunarea ei din risipire și interiorizarea ei și la înălțarea ei la un nivel înalt de viețuire duhovnicească prin care omul poate ajunge la cea mai adâncă comuniune și unire personală cu Dumnezeu²⁹. În literatura de

²⁹ Pr.asist.univ. drd. Ovidiu Panaite, „Fenomenologia cunoașterii între scientism și revelație – Conceptul de *Nous* în gândirea patristică: Evagrie Ponticul, Macarie Egipteanul, Isaac Sirul, în rev. *Altarul Reîntregirii*, Serie Nouă, Anul XI, Nr. 2, 2006, p. 103-121; Alin Albu, „Paza minții la Părinții filocalici”, în rev. *Altarul Reîntregirii*, Serie nouă, Anul XIV, Nr. 2, Alba-Iulia, 2009, p. 223-256.

specialitate nu există un studiu axat asupra cercetării structurii și a posibilităților spirituale ale minții umane în gândirea teologică a Sfântului Maxim Mărturisitorul.

Lars Thunberg (1995) insistă asupra asemănarilor și deosebirilor de gândire în privința conceptului de *voδς* la Evagrie Ponticul la Sfântul Maxim Mărturisitorul, făcând referințe și la tradiția filosofică greacă. În linii generale Lars Thunberg expune funcțiile *voδς* –ului și rolul lui în dezvoltarea spirituală a omului³⁰.

Jean-Claude Larchet prezintă procesul transformării *voδς* –lui pe parcursul făptuirii (*praxis*) și a contemplației (*theoria*), rolul lui în cunoașterea lui Dumnezeu și în atingerea asemănării cu El. Teologul francez evidențiază modul în care Sfântul Maxim descrie transformarea calitativă mintea umană, datorită lucrărilor dumnezeiești de curățire a ei de gânduri nespirtuale, de luminare prin har și de îndumnezeire (Larchet, 1996)³¹. Analizele lui Jean-Claude Larchet despre rolul minții la Sfântul Maxim Mărturisitorul sunt determinate de interesul său de a exprima importanța ei în cadrul vieții spiritual conform tradiției creștin-ortodoxe bizantine. Ieromonahul Calinic Berger, într-o cercetare aprofundată a modului în care Părintele Dumitru Stăniloae a explicat cunoașterea lui Dumnezeu, analizează și rolul fundamental al minții în dobândirea ei, pe baza referințelor din opera Sfântului Maxim Mărturisitorul³².

Sfântul Maxim Mărturisitorul (580 - 662) este teologul bizantin care, datorită modului în care descrie și analizează omul în contextul vieții spirituale, poate fi considerat un reper important în cercetarea modernă despre suflet și în special despre *mintea* umană. Acest Sfânt Părinte al Bisericii este considerat în literatura teologică bizantină și filosof, datorită modului în care a explicat cele mai subtile aspecte legate de om, de structura sa și de relația lui cu Dumnezeu și cu lumea. În opera sa întâlnim reflecții despre *mintea* umană, raporturile ei cu simțirea, cu rațiunea și cu trupul, precum și despre stările pe care le dezvoltă într-o legătură personală corectă cu Dumnezeu sau, dimpotrivă, în relații care Îl ignoră. Perspectivele spirituale ale dezvoltării minții sunt evidențiate în funcție de avansarea în viața duhovnicească, prezentată conform modelului tripartit al viețuirii creștine (*praxis, theoria, theosis*). La Sfântul Maxim Mărturisitorul cercetările asupra structurii umane nu sunt autonome, ci interferează adesea cu menționarea etapelor urcușului duhovnicesc pe care omul le poate parcurge în funcție de nivelul lui de apropiere Dumnezeu. Aproximarea de Dumnezeu, care conduce la trăirea în Dumnezeu presupune o asumare constantă a curățirii sufletești prin care se dezvoltă capacitatea cognitivă de tip spiritual. Aceasta îl ajută pe cel care trăiește conform paradigmei de viețuire creștină să înțeleagă și să-și asume strategia spirituală, de sorginte biblică, prin care se realizează înaintarea către Dumnezeu și comuniunea cu El. În acest sens, Sfântul Maxim își manifestă preocuparea de a prezenta datul ontologic uman, sufletul, care face posibilă despățimirea, cunoașterea lui Dumnezeu și unirea cu El. Referințele la *mintea* umană evidențiază, în gândirea teologică a Sfântului Maxim, natura, localizarea, însușirile, funcțiile, relațiile și posibilitățile ei de realizare. Observațiile sale despre *mintea* umană sunt fundamentate pe sinteza datelor asimilate selectiv din tradiția filosofică antică și a celor proprii revelației dumnezeiești și dezvoltărilor patristice, într-o manieră personală, din perspectiva scopului spiritual al ființei umane. În manieră didactică,

³⁰ Jean-Claude Larchet, *La divinisation de l'homme selon saint Maxime le Confesseur*, Les Éditions du Cerf, Paris, 1996, p. 519-521.

³¹ Lars Thunberg, *Microcosm and Mediator. The Theological Anthropology of Maximus the Confessor*, Second Edition, Open Court Publishing Company, Chicago and La Salle, Illinois, 1995, p. 107-113; 208-209.

³² Ieromonah Calinic (Berger), *Teognoziază – sinteza dogmatică și duhovnicească a părintelui Dumitru Stăniloae*, trad. rom., ieromonah Nectari (Dărăban), Editura Deisis, Sibiu, 2014, p. 282-294.

Sfântul Maxim recurge la prezentarea structurii antropologice, la descrierea funcțiilor ei și a modurilor în care interacționează. Se observă la Sfântul Maxim intenția de a evidenția o ierarhizare a părților umane pe baza criteriului determinat de binomul rațional – nerațional. Conform tradiției filosofice grecești, el distinge în ființa umană o latură intelectuală și rațională, și alta nerațională, însă inseparabilă de cea rațională și supusă ei. Prima parte are rolul de a coordona întreaga activitate umană, iar a doua, de a transmite *minții* informații despre lumea sensibilă, de a conlucra și de a se lăsa modelată de ea, într-o deplină armonie. Convergența componentelor neraționale către cele raționale exprimă ideea că rațiunea lor structurală constă în capacitatea lor de interrelaționare, deschisă atât lumii sensibile, cât și celei inteligibile.

Pentru înțelegerea perspectivei dogmatico – spirituale a Sfântului Maxim Mărturisitorul, despre mintea umană, este necesară o prezentare a modului în care a înțeles natura și caracteristicile ei și rațiunea ei.

1. Natura minții umane. Element structural al sufletului, *mintea* are o natură spirituală ca și el, fiind creată de Dumnezeu [*Ψυχὴν γὰρ εἰληφότες παρὰ Θεοῦ νοῦν καὶ λόγον καὶ αἴσθησιν*]³³. Structural, sufletul reflectă în sine Sfânta Treime ca un semn de autenticitate divină. Această observație patristică îl ajută pe Sfântul Maxim să explice unirea deplină a omului cu Creatorul, ca urmare a adecvării structurale a omului cu Dumnezeu asemenea *chipului* cu *modelul*³⁴. Din corespondențe stabilite între elementele sufletului uman și Persoanele Sfintei Treimi, analogia *minte* – *Mintea cea mare* [*ὡς νοῖ τῷ μεγάλῳ*]³⁵ indică rolul conducător al *minții* umane în raport cu *rațiunea* și *duhul* sau *simțirea* cu care conlucrează în starea eo spirituală, în deplină armonie.

Natura minții umane este ontologic bună, dar suferă modificări în funcție de raportarea spirituală sau neraportarea omului la Dumnezeu. Sfântul Maxim distinge două stări fundamentale ale minții umane: edenică, marcată de sfințenie [*Qu. 41, ὁ κατ'ἀρχᾶς γινόμενος ἐκ Θεοῦ ἰερός νοῦς*]³⁶, și postedenică, dominată de tendințe adverse [*PG 91, 1132B*]. Având ca reper starea edenică a omului, în ascultare de Dumnezeu, Sfântul Maxim explică modalitățile prin care poate fi redobândită, evidențiind faptul că în raport cu Dumnezeu, *mintea* umană își poate dezvolta potențialul ei spiritual.

2. Locurile minții umane. Toposurile *minții* umane sunt în explicațiile maximiene de ordin spiritual, asemenea naturii ei. Ele indică cadrul structural al minții și deprinderile pe care le dezvoltă. Astfel, toposul structural al *minții* umane este sufletul, iar din perspectiva rațiunii ei spirituale, ea însăși este înțeleasă ca un spațiu teofanic, iar deprinderile în care se manifestă spiritual sunt virtuțile.

Ca element constitutiv al sufletului uman, *mintea*, conform tradiției de gândire greacă, reprezintă la Sfântul Maxim componenta lui contemplativă [*θεωρητικόν μὲν τὸ κατὰ νοῦν; νοῦν, καλοῦσι τὸ μὲν θεωρητικόν νοῦν, PG 91, 1109B*], responsabilă de înțelegerea spirituală a rațiunilor creației, de orientarea către Dumnezeu și unirea omului cu El.

³³ Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Despre diferite locuri cu multe și adânci înțelesuri din Sfinții Dionisie și Grigorie*, Către Ioan, Arieepiscopul Cyzicului, *PG 90, 1116A*.

³⁴ Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Către Ioan, Arieepiscopul Cyzicului*, *PG 90, 1088A*: ἀντεχόμενοι, ὡς νοῖ τῷ μεγάλῳ καὶ λόγῳ καὶ πνεύματι τὸν ἡμέτερον νοῦν τε καὶ λόγον καὶ πνεῦμα, μᾶλλον δὲ ὄλῳ Θεῷ ὅλους ἑαυτοῦς ὡς ἀρχετύπῳ εἰκόνι; 1193D-1196A.

³⁵ Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Către Ioan, Arieepiscopul Cyzicului*, *PG 90, 1088A*.

³⁶ Maximi Confessoris, *Quaestiones et dubia*, Corpus Christianorum, Series Graeca 10, Editio José H. Declerck, Brepols/Turnhout, University Press, Leuven, 1982, p. 34.

Toposul aretologic al minții umane pune în lumină funcția ei spirituală, reliefând rolul ei în realizarea virtuților și a stărilor prin care omul dobândește cunoașterea și simțirea lui Dumnezeu [Τόπος δὲ τοῦ νοῦ ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, καὶ ἡ γνῶσις, καὶ ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ/ Iar locul minții este virtutea, cunoștința și frica lui Dumnezeu]³⁷. Datorită însușirii ei contemplative și de coordonare a puterilor sufletești, *mintea* umană este înțeleasă ca rânduiala ei ca un spațiu spiritual sfânt, menit să-L primească pe Dumnezeu în ea. Din acest motiv este asemănată cu *biserica lui Dumnezeu* [ὅτι τόπος ἅγιος καὶ ναὸς Θεοῦ, ὁ νοῦς ὑπάρχει τοῦ τοῦ ἀνθρώπου]³⁸. Dacă din punct de vedere structural mintea umană este asemănată cu biserica din perspectiva rațiunii ei spiritual, ea este numită efectiv biserică atunci când ajunge la măsura curăției [μόνος ὁ καθαρὸς ὑπάρχει νοῦς]³⁹. Analogia *altar – minte* [θυσιαστήριον – νοῦς] din *Mystagogia* reflectă deopotrivă înțelesul ei de spațiu al primirii lui Dumnezeu și funcția mistică prin care contribuie la unirea omului cu Dumnezeu⁴⁰.

4. ÎNSUȘIRILE MINȚII UMANE

Însușirile minții umane se dezvoltă în gândirea maximiană în relație cu Dumnezeu.

1. Mișcarea [κίνησις]. Având un caracter dinamic, *mintea* umană se poate mișca atât conform firii ei, fapt care determină dezvoltarea ei în raport cu Dumnezeu [PG 90, 12. 1020C, 40., 1028D-1029A; PG 91, 1112D-1113B;], cât și contrar firii, fapt care are ca efect diminuarea resurselor ei spirituale, receptive și cognitive [PG 90, 34.1028B-C, 56.1035C]. Datorită acestei însușiri mintea poate *străbate* în mod curat lumea sensibilă și să se ridice la înțelegerea celor inteligibile [PG 91, 1124B] și poate primi *forma* relităților către care tinde: a lucrurilor sau a lunimii pe care orpimește de la Dumnezeu, când tinde către El [PG 90, 97. 1045D]. Realizarea ei deplină depinde, în viziunea Sfântului Maxim, de orientarea ei către Dumnezeu, fapt care determină și îmbogățirea ei la nivel cognitiv.

2. Puterea [δύναμις]. Structural mintea este considerată și o *putere* a sufletului [δύναμιν ἔχουσα τὸν νοῦν, PG 91, 1220A] care ajută omul să înțeleagă lumea creată și să înainteze în cunoașterea lui Dumnezeu. Expresia *νοεροῦ τὴν δύναμιν* semnifică capacitatea inteligibilă a sufletului de a-L cunoaște pe Dumnezeu ca urmare a micării către El [PG 91, 1129D]. Mintea are puterea de a utiliza bine sau nu lucrurile [PG 90, 73.1098A-B] ca urmare a faptului că poate conține ideile lor și prin urmare le poate cultiva sau nu. Întrucât în minte se află ideile, de această însușire depinde utilizarea modul utilizării lor Puterea este *puterea inteligibilă* [νοεροῦ τὴν δύναμιν, PG 91, 1129D].

3. Lucrarea [ἐνέργεια]. Având capacitatea de a se mișca liber, mintea umană are pe lângă putere și posibilitate de *a lucra* [τὰ ἴδια ἐνεργοῦντος] în vederea atingerii scopului pe care și-l propune omul [PG 90, 92. 1045B].

5. FUNCȚIILE MINȚII UMANE

Conform naturii ei, mintea umană este înzestrată cu funcții (înțelegerea, simțirea, receptarea rațiunilor lucrurilor, contemplarea realității văzute și inteligibile, receptarea Rațiunii divine) relaționale [PG 91, 1116A]. Conform Sfântului Maxim Mărturisitorul,

³⁷ Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Cuvânt ascetic* 18, PG 90, 925C.

³⁸ Contextul în care mintea umană este asemănată cu spațiul eclesial este unul ascetic, în care Sfântul Maxim explică modul în care ea poate fi stăpânită de influențe negative, cf. *A doua sută a capetelor despre dragoste* 31, PG 90, 993C.

³⁹ Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Despre diferite locuri grele din dumnezeiasca Scriptură* [Răspunsuri către *Talasia*], 31., PG 90, 369D.

⁴⁰ Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Mystagogia*, 4. PG 91, 672B; trad. rom., Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ed. IBMBOR, București, 2017, p. 113.

mintea umană are funcții care îl pun pe om în relație cu realitatea în care ființează, ajutându-l să o înțeleagă în rațiunea ei spirituală, și cu lumea spirituală. În privința funcțiilor spirituale ale minții, cea contemplativă sau optică are rolul de a-l ajuta pe om să se înalțe cu înțelegerea de la înțelesurile senzoriale și raționale ale creației la cele spirituale, iar cea mistică sau unitivă, îl ajută pe om să trăiască prezența lui Dumnezeu și deplina comuniune cu El.

6. RELAȚIILE MINȚII UMANE

Înșușirea conectivității *minții* umane este reliefată de Sfântul Maxim prin trei tipuri de relații pe care le poate avea la nivel antropologic, cosmologic și teologic.

1. La nivel antropologic relațiile *minții* cu elemente structurale, *sufletul* și *trupul* pun în lumină rolul ei conducător în privința realizării echilibrului interior și al deprinderilor spirituale. Sufletul face obiectul unor analize aprofundate despre structura lui tripartită, lucrările și posibilitățile realizării lui în funcție de motivațiile ființei umane. Domină la Sfântul Maxim ideea de compatibilitate structurală și funcțională a sufletului cu trupul și implicit a componentei raționale cu cea a cărei rațiune de a fi este de a se lăsa modelată de elementul superior, rațional. La Sfântul Maxim Mărturisitorul, moștenitor al concepției filosofice, antice grecești, despre suflet, elementul structural uman responsabil de atingerea celor mai înalte trăiri spirituale este *mintea* [voũς]. Mintea nu are asemenea experiențe în mod autonom, ci relațional. La realizarea lor contribuie în mod fundamental relația minții cu cauza existențială a omului și cu elementele lui structurale, *simțirea* [αἴσθησις] și *rațiunea* [λόγος]. Puterile minții concentrate în latura lui contemplativă sunt date ontologice așezate de Dumnezeu în ea la crearea omului. Datorită lor, omul care tinde către Dumnezeu, îl cunoaște și trăiește conform paradigmei revelate a existenței, ajunge să-și dezvolte deplin potențialul spiritual [PG 91, 1145D-1149A].

Dacă la nivelul sufletului mintea are funcția de a-i unifica puterile, în relație cu trupul ea îl coordonează conform rațiunii lui superioare, în măsura în care ea înclină către Dumnezeu [3.200, 12].

În reflecțiile despre *mintea* [voũς] Sfântul Maxim subliniază caracterul ei de element structural, superior al sufletului, care coordonează întregul compus uman și determină, datorită înțelegerii rațiunii spirituale ultime de a fi a omului, urmarea traseului către *asemănarea* lui cu Dumnezeu.

2. La nivel cosmologic *mintea* umană cercetează creația, îi descoperă finitudinea și manifestă tendința de depășire a înțelesurilor ei, care nu o împlinesc, prin ridicarea cu înțelegerea la Dumnezeu, în Care-și găsește deplina odihnă de lucrările ei, stabilitatea și creșterea continuă în iubirea sfințitoare față de El [PG 90, 24. 929C; PG 90, 19., 964D, 87., 980C-D; 24.1024A-B; PG 91, 1088A-B]. Înțelegerea rațiunilor duhovnicești ale creației este un efect al contemplației naturale prin care simte, înțelege și-L cunoaște pe Creator din propria creație [PG 91, 1137A].

3. La nivel teologic *mintea* umană este prezentată în relația ei cu Dumnezeu și cu lucrările dumnezeiești. Relația minții umane cu Dumnezeu este condiția realizării spirituale a ființei umane, motiv pentru care Sfântul Maxim acordă o importanță deosebită cercetării ei. Nota distinctivă a analizelor teologului bizantin despre rolul spiritual al minții umane constă tocmai în acest accent pus pe faptul că funcționalitatea ei deplină este determinată de relația cu Dumnezeu, Creatorul și scopul ultim al ființei umane. Importanța decisivă a *minții* umane în determinarea și împlinirea omului ca persoană relațională este evidențiată de Sfântul Maxim în contextul explicării stărilor la care poate ajunge în relația cu Dumnezeu. Aceste stări exprimă nivele diferite de trăire spirituală prin care mintea își dezvoltă capacitățile și

funcțiile intrinseci responsabile cu înțelegerea, simțirea și cunoașterea realității sensibile și inteligibile⁴¹. Din această perspectivă, explicațiile maximiene despre tendința minții umane de a se dezvolta sunt compatibile cu observațiile lui Kurt Gödel.

7. POSIBILITĂȚILE DE REALIZARE A MINȚII UMANE

Posibilitățile spirituale ale minții umane vizează la Sfântul Maxim cadrul realizării lor. Caracterul limitat al *minții* umane, în raport cu Dumnezeu, este compensat de posibilitatea unirii ei cu El. Pe fondul dobândirii și menținerii stării de curăție, prin mijloace duhovnicești, mintea umană își dezvoltă potențialul spiritual până la măsura de a fi străbătută de harul dumnezeiesc și de a deveni receptacol al lui Dumnezeu. Dragostea față de Dumnezeu o determină la înfrânare, iar această deprindere o ajută să se detașeze de afecțiunea pătimasă și să crească spiritual până la măsura îndumnezeirii.

Posibilitățile spirituale ale minții umane întâlnite la Sfântul Maxim Mărturisitorul vizează intenționalitatea ei către împlinirea omului prin relație personală cu Dumnezeu. Ele se observă în descrierea urcușului duhovniceasc al omului către Dumnezeu, ca ultimă țință a mișcării lui, cunoașcută din revelație și experiență personală, în care puterile lui spirituale dobândesc stabilitatea în virtute și cunoaștere, prin har.

- **luminarea minții** cu lumina dumnezeiască este un nivel care se atinge prin dobândirea stării de curăție [PG 90, 33.968A; 80, 1068C] și prin orientarea ei prin puterea iubirii către Dumnezeu [PG 90,10.964A]. Luminarea minții cu înțelesurile dumnezeiești, lucrarea doxologică a rațiunii și sfințirea simțirii semnifică adaosul personal și voluntar a asemănării cu Dumnezeu la chipul primit de la El [PG 90, 13.,1088B-C]. Contemplația înaltă este o altă stare duhovnicească care contribuie la luminarea minții [PG 91, 1273A-C], iar scopul luminării este înțelegerea lucrurilor tainice [PG 90, 70., 1156C-D].
- **cunoașterea** este un nivel contemplativ al minții care se menține prin efort [PG 90, 95.,1045C] și presupune eliberarea minții de patimi, neștiință și eroare [PG 90, 5.985A]. „Mintea desăvârșită” [νοῦς τέλειος] proprie teodidactului, este acea minte care a dobândit o cunoaștere deplină a creației ca urmare a primirii înțelesurilor ei de la Dumnezeu [PG 90, 99.1048A]. **Înțelegerea lui Dumnezeu din creație** este un efect al dezvoltării capacității ei contemplative, exprimat și prin însușirea minții de a *auzi rațiunile* teologiei din creație [PG 91, 1128D-1129D]. Contemplația naturală este modalitatea spirituală de înțelegere a rațiunilor divine ale creației, iar extazul minții către Dumnezeu, este explicat ca efect al cunoașterii teologice trăite [PG 90, 6. 985B; PG 91, 1176D-1177B]. **Nepătimirea**, efect al despătimirii și al dobândirii virtuții și contemplației și o stare spirituală a minții umane libere de afecțiunea față de lume și orientată către Dumnezeu [PG 90, 39., 1028D; 40, 1028D-1029A; 44, 1029B].
- **înduhovnicirea** este nivelul la care mintea umană primește lucrarea Duhului Sfânt. Sfântul Elisei este oferit ca exemplu de om a cărui simțire a ajuns la nivelul de a fi *străbătută de harurile Duhului prin minte* [κατά νοῦν τοῦ πνεύματος χάρισι]. Urmarea acestei străbateri harice a minții lui a fost dezvoltarea capacității de a *vedea prin altă lucrare a ochilor* [δι’ ἄλλης ὁμμάτων ἐνεργείας] duhurile nevăzute, bune și rele care stăteau în jurul lui [PG 91, 1124C]. Expresia „mintea aflată în Duh” [ἐν πνεύματι κατά νοῦν] semnifică înduhovnicirea ei [PG 91, 1252D].

⁴¹ Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Întâia sută a capetelor despre dragoste*, PG 90, 3., 6., 8., 9., 10., 11., 12., 32., 100; *Către Ioan, Ariepiscopul Cyzicului*, PG 91, 1149B, 1153B-C, 1156A-B, 1273B-C.

- **receptarea învățaturii de la Dumnezeu** este un efect al aflării *minții* umane sub acțiunea lui Dumnezeu și un nivel mistagogic în care este învățată rațiunea unității Sfintei Treimi [PG 90, 94., 1045B; PG 91, 1260D].
- **unirea minții cu Dumnezeu** potențează însușirile spirituale al omului, ajutându-l să trăiască în lumina harului [PG 90, 78.1001B].
- **dobândirea formei dumnezeiești** a minții este un efect al unirii ei cu Dumnezeu. Efortul ascetic, contemplație [PG 90, 4. 984C-985A; PG 91, 1117B] rugăciunea și harul dumnezeiesc modelează mintea umană dându-i cea mai deplină formă la care poate ajunge în relație cu Dumnezeu [PG 90, 24, 929C]. Ajunsă în Dumnezeu, mintea se împărtășește de însușirile Lui, rămânând însă ceea ce este și devenind *fără chip și fără formă, uniformă și integral luminoasă* [PG 90, 97.1045D].

Aceste realizări ale minții umane, prezentate selectiv din opera Sfântului Maxim Mărturisitorul, reflectă faptul că ele sunt posibile din perspectiva asumării unui mod spiritual de viață, conform paradigmei creștine de viețuire. Ele ne descoperă măsurile înalte la care poate ajunge cultivând un alt tip de raportare: la realitatea supremă, tripersonală, fondatoare și susținătoare a existenței.

CONCLUZII

Cercetarea perspectivelor spirituale ale minții, conform gândirii Sfântului Maxim Mărturisitorul, este un demers analitic, care are la bază cercetarea afirmațiilor lui în cadrul tradiției culturale în care a trăit și scris. La această manieră de lectură și analiză se adaugă și raportarea la datele noi furnizate despre *mintea* de neuroștiințe. Din acest tip de cercetare rezultă că observațiile Sfântului Maxim Mărturisitorul despre *mintea*, deși depășesc sfera vieții fizice, exprimă o dezvoltare a ei, în relație cu Dumnezeu, în cadrul acestei lumi, dar nu exclusiv pentru această lume.

În urma analizei reflecțiilor Sfântului Maxim Mărturisitorul despre suflet în general, și despre *mintea* în special, se deschide o nouă cale de înțelegere a naturii, funcționalității și efectelor lucrărilor ei asupra finite umane. Ea este demnă de aprofundat, mai ales datorită faptului că actualmente există și cercetători care reafirmă importanța fundamentală a înțelegerii spirituale a minții.

Reflecțiile Sfântului Maxim Mărturisitorul despre *mintea* umană reprezintă o contribuție de mare valoare la cercetarea structurală, antropologică, aducând o lumină nouă asupra înțelegerii ei. Diferite ca abordare, comparativ cu direcția materialistă de prezentare a ei, observațiile teologului bizantin rezolvă chestiunile ei insolubile: natura ei și raportul cu trupul și în general cu lumea fizică, evidențiind posibilitatea acțiunii lucrărilor ei asupra realității materiale. De asemenea, ele evidențiază o concepție mai largă asupra minții, prin faptul că excud o prezentare a ei exclusiv în raport cu lumea materială și explicând proprietăți și lucrări specifice ei, care pot fi activate numai din perspectivă spirituală. Din acest punct de vedere, deschiderea față de reflecțiile Sfântului Maxim Mărturisitorul despre *mintea* rămâne un deziderat care poate fi împlinit prin dialog interdisciplinar, diacritic.

BIBLIOGRAFIE

Scrieri ale Sf. Maxim Mărturisitorul:

- [1] Maxim Mărturisitorul, Sfântul, *Tâlcuiri ale unor locuri cu multe și adânci înțelesuri din Sfinții Dionisie Areopagitul și Grigorie Teologul* (Ambigua), PSB 80, trad. rom. Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ed. IBMBOR, București, 1983; PG 91.
- [2] *Id.*, *Despre diferite locuri grele din dumnezeiasca Scriptură [Răspunsuri către Talasie]*, trad. rom., Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Editura Humanitas, București, 1999; PG 90.

- [3] *Id.*, *Mistagogia*, trad. rom., Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Ed. IBMBOR, București, 2017; PG 90.
 [4] *Id.*, *Quaestiones et dubia*, Corpus Christianorum, Series Graeca 10, Edidit José H. Declerck, Brepols/Turnhout, University Press, Leuven, 1982
 [5] *Id.* *Liber asceticus*, Corpus Christianorum, Series Graeca 40, Turnhout, Brepols, Publishers, 2000; PG 90.
 [6] *Id.*, *Capete despre dragoste; Capete gnostice sau teologice*, trad. rom. Pr. Prof. Dumitru Stăniloae,
 [7] în vol. Filocalia 2, Ed. IBMBOR, București, 2017; PG 90.

Cărți, Studii și articole:

- [1] Albu, Alin, „Paza minții la Părinții filocalici”, în rev. Altarul Reîntregirii, Serie nouă, Anul XIV, Nr. 2, Alba-Iulia, 2009, p. 223-256.
 [2] Bârzu, Pr. Lect. Dr. Vasile, „Unirea cu Dumnezeu ca stare mistică realizată prin împletirea virtuților”, în revista *Studii Teologice*, Nr. 4, Sibiu, 2018 [*Union with God as a mystical state achieved through the interweaving of virtues*].
 [3] Berger, Ieromonah Calinic, *Teognoziază – sinteza dogmatică și duhovnicească a părintelui Dumitru Stăniloae*, trad. rom., ieromonah Nectari (Dărăban), Editura Deisis, Sibiu, 2014.
 [4] Damasio, Antonio, *Sinele. Construirea creierului conștient*, trad. rom., Iustina Cojocaru, Editura Herald, București, 213.
 [5] Dennett, Daniel, C., *Kinds of Minds. Toward an Understanding of Consciousness*, New York, 1996, trad. rom. Hortensia Pârlog, *Tipuri mentale: o încercare de înțelegere a conștiinței*, Editura Humanitas, București, 2006.
 [6] Dumitru, Mircea, *Is Human Mind Fully Algorithmic? Remarks on Kurt Gödel's Incompleteness Theorems*, în *Evolving Computability. 11 th Conference on Computability in Europe*, Arnold Beckmann, Victor Mitran, Mariya Soskova (ed), Springer, 2015, trad. rom.: *Este mintea umană complet algoritmică? Remarci asupra teoremelor de incompletitudine ale lui Gödel*, în *Probleme de Logică*, vol. XX, Editura Academiei Române, București, 2017;
 [7] *id.*, *Lumi ale gândirii. Zece eseuri logico-metafizice*, Editura Polirom, Iași, 2019.
 [8] Larchet, Jean-Claude, *La divinisation de l'homme selon saint Maxime le Confesseur*, Les Éditions du Cerf, Paris, 1996.
 [9] Lemeni, Adrian, Ionescu, Pr. Răzvan, *Teologie Ortodoxă și Știință*, Ediția a II-a revizuită și adăugită, Ed. IBMBOR, București, 2007.
 [10] Mihalache, Arhid. Adrian Sorin, *Ești ceea ce trăiești. Câteva date recente din neuroștiințe și experiențele duhovnicești ale Filocaliei*, Ediția a II-a, Editura Trinitas a Patriarhiei Române, București 2019 [*You are what you live. Some recent data from the neuroscience and the spiritual experiences of the Philokalia*].
 [11] Newberg, Andrew, M.D., Mark Robert Waldman, *How God Changes Your Brain: Breakthrough Findings from a Leading Neuroscientist*, Random House Publishing Groupe, 2009.
 [12] Panaite, Pr. asist. Univ. drd. Ovidiu, „Fenomenologia cunoașterii între scientism și revelație – Conceptul de Nous în gândirea patristică: Evagrie Ponticul, Macarie Egipteaul, Isaac Sirul, în rev. *Altarul Reîntregirii*, Serie Nouă, Anul XI, Nr. 2, 2006, p. 103-121;
 [13] Siegel, J. Daniel, *Mindfulness și neurobiologie. Calea către cultivarea stării de bine [The Mindful Brain. Reflection and Attunement in the Cultivation of Well-Being*, 2007], Editura Herald, București, 2016.
 [14] *Id.*, *Mindsight. O nouă știință a transformării personale [Mindsight: the new science of personal transformation*, 2010], Editura Herald, București, 2019.
 [15] *Id.*, *Mintea. O călătorie spre centrul ființei umane*, trad. din lb. engleză, Iustina Cojocaru, Pagina de Psihologie, București, 2018 [*Mind: A Journey to the Heart of Being Human*, 2017].
 [16] Restian, Prof. As. Dr. Adrian, *Cum a ajuns creierul cel mai performant organ al omului/ How become the brain the most powerful human organ*, în *Practica Medicală*, vol. VI, Nr. 3 (23), An 2011.
 [17] Thunberg, Lars, *Microcosm and Mediator. The Theological Anthropology of Maximus the Confessor*, Second Edition, Open Court Publishing Company, Chicago and La Salle, Illinois, 1995.